

ДЖОУЗЕФ КАРЛАЙЛ

/ 1801 /

През 1799 г. лорд Елгин е изпратен като извънреден посланик в Цариград. Заедно с него като свещеник „със специални обязанности като учен референт“ пътува Джоузеф Дейкр Карлайл (1759—1804). С богословско образование и специалист по арабски, Карлайл от 1795 г. е професор по арабски в Кеймбридж. Със солидни класически познания и формиран в една психологическа атмосфера, изключително под влиянието на преоткриването на античната цивилизация, Карлайл не пропуска шанса да се запознае от първа ръка с наследството на древния свят.

Пряката му амбиция е да открие гръцки и сирийски ръкописи, които да му помогнат да подготви ново издание на Новия завет. Скритата му мечта е да попадне на неизвестни съкровища на античната гръцка и арабска литература. Със съдействието на лорд Елгин Карлайл получава достъп до ръкописните хранилища в двореца Топкапъ, изследва и други ръкописни колекции в Цариград, околностите и близките острови. През 1801 г. обикаля Гърция и разглежда манастирските библиотеки. Особено важен е престоят му в Света гора, където Карлайл посещава и изследва сбирките на повече от 30 манастира. През септември 1801 г. Карлайл се връща в Англия. И без това крехкото му здраве е сериозно подкопано от трудностите на пътуванията и той умира, твърде млад, през април 1804 г.

В резултат на експедициите на Карлайл и неговите спътници английските хранилища и специално Британският музей се обогатяват със значително количество ценни ръкописи от Балканите и Близкия изток. Карлайл съставя и един важен каталог с описания на ръкописите, останали по места.

Приживе той не публикува нищо от своите бележки по време на пътуванията си. Година след смъртта му сестра му редактира и издава една негова поетична сбирка, вдъхновена от впечатленията му в Мала Азия, Сирия и Гърция. В предговора към тази стихосбирка се споменава съществуването на негов дневник, откъдето са използвани няколко пасажа. („Poems suggested chiefly by scenes in Asia Minor, Syria, and Greece, with prefaces, extracted from the author's journal. Embellished with two views of the source of the Scamander, and the Aqueduct over the Simois. By the late J. D. Carlyle, Chancellor of Carlisle, vicar of Newcastle—upon—Tyne, Professor of Arabic in the University of Cambridge, and Chaplain to the Lord Bishop of Durham“. London, 1805.)

Ръкописният дневник на Карлайл се съхранява до 1866 г. в архива на неговото семейство, след което дъщеря му го предлага на Британския музей заедно с другите ръкописи на баща си (*Journal of Joseph Dacre Carlyle*,

B. D., professor of Arabic at Cambridge, while at Mount Athos cataloguing the monastic libraries; 31 Mar. — 17 Apr. (1801). — Add. MS. 27, 234, f. 1).

Дневникът на Карлайл е издаден едва през 1965 г. in extenso от гръцкия учен Алкис Ангелу (*J. D. Carlyle's Journal of Mount Athos (1801)*). — **Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ**, τόμος Γ', 'Απρίλιος. Τεύχος 14. 'Αθήνα, 1965, σ. 33 — 75.

Това не е единственото свидетелство на очевидец за пътуването в Света гора през 1801 г. В групата, която изследва ръкописното богатство на православните манастири, се намира и Филип Хънт, тогава викарий на британската мисия в османската столица. Неговото име нахмува във връзка с изнасянето на античните паметници от лорд Елгин. Дневникът на Хънт е обнародван още през 1817 г. и може да послужи за сравнение и съпоставка с информацията на Карлайл. (*Mount Athos, An account of the monastic institutions and the libraries on the holy mountain; from the papers of Dr. Hunt. — In: Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, and other countries of the East. Edited from manuscript journals by Robert Walpole, M. A. London, 1817.*)

Мемоарите на Уолпоул включват и няколко писма на Карлайл, които засягат пребиваването му в Атон. В едно от тях, от 27 април 1801 г., той пише, че обиколката му на светогорските манастири траяла повече от три седмици и че той не изпуснал от погледа си нито един от съществуващите ръкописи. Той преценява, че е прегледал около 13 000 ръкописа, и счита, че едва ли има повече в Атон. Съобразно с очакванията му, но противно на мечтите му, имало много малко образци от класическата литература — едно копие на Илиадата и на Одисеята; няколко пиеси на различни трагически автори; копие на Пиндар и на Хезиод; фрагменти от Аристотел и др. Карлайл пише, че е открил няколко ценни, макар и немного древни ръкописа на Новия завет. Останалата част от ръкописите представлявали главно агиографска литература и богословски полемики.

Изглежда, че цифрата, която Карлайл дава за прегледаната от него литература, е твърде завишена. Каталогът му съдържа само 4300 заглавия и редица специалисти отбелязват празнотите в информацията, която дава за отделните манастирски сбирки. Още повече, че за трите седмици, които прекарва в Атон, изчерпателното запознанство с всички ръкописи е било физически невъзможно. Независимо от това дневникът на Карлайл е важен и ценен извор за състоянието на атонските манастири, а не на последно място и за официалната британска политика по отношение културното наследство на античността.

Тук публикуваме в български превод дневника на Карлайл по изданието на А. Ангелу. В някои от бележките се дават допълнения от дневника на Хънт.

ЩДИА: КМФ 04, Инв.№ 444/7

ДНЕВНИК НА ПЪТУВАНЕТО ИЗ АТОН

Търсене на пристанище на остров Лемнос. Влязохме в малък залив на около час разстояние от село Карпата в 8 ч. сутринта на 31-ви.

31-ви. След като закусихме на кораба, слязохме да се разходим между скалите. На всяка крачка се натъквахме на някакво доказателство за вулканичен произход: шлака или лава. В много от процепите между почти отвесно разположените пластове намерихме шпат, образувал се главно поради близост с капеща вода. Не противоречеше ли това на д-р Хатън¹? Целият остров Лемнос предлага според мен доказателство срещу хипотезите за най-далечната древност на света. Неговата повърхност навсякъде, където се виждат скали, е много ясно вулканична. Легендите за вулканите и т. н. показват, че според преданията той е абсолютно вулканичен. Даже аз мисля, че Плиний казва, че някакъв вулкан все още съществувал по времето, когато той пише. Сега обаче Лемнос не представя повече външни признаци за действието на огън върху повърхността му от тези в другите страни, освен за окото на човек, който търси такива явления. В някои скални цепнатини открихме вещество, което взех за азбест. По време на престоя ни моряци бяха набрали много току-що поникнал синап, който Матю² свари, и ние решихме, че той е за предпочитане пред повечето растителни ястия, които някога сме опитвали.

В 9 ч. през нощта капитанът отново ни каза, че смята да отплуваме, тъй като вятърът е добър. Едва бяхме излезли от залива и вятърът, макар все още в наша полза, започна значително да се усилва, така че доста се уплашихме. Надигаше се с всеки изминал момент. Нашият малък платноход се мяташе така, че не вярвах да издържи. И не би могъл, ако не бе със странични прегради, които спираха вълните. Моряците бяха явно доста развълнувани, а, признавам, и аз изпитвах сериозни опасения за кораба. Никога преди не съм бил в открито море при такъв силен вятър и като преценявах нищожния размер на лодката ни и дългото разстояние, което трябваше да изминем, смятах, че нямаме голям шанс някога да стигнем благополучно до брега. А и начинът, по който тези съдове са снабдени с платна, като голямото платно на всеки от тях бе така свързано към мачтата, че се люлееше около оста и единият му край изглеждаше напълно непропорционален с другия, съвсем не ме успокояваше и очаквах всеки миг да видя мачтата зад борда.

Всичко това продължи осем часа, докато накрая стигнахме до носа на Атон, но тъй като в тази част на брега няма пристанище, а и вятърът почти се превърна в буря, бяхме принудени да вземем курс към дълбокия залив. Сега вече свалихме

голямото платно и оставихме да ни носи напред само кливера. Оттук и опасенията ми относно сигурността на мачтата значително намаляха. Положението обаче все още бе много неприятно — на непознат и скалист бряг, изложени на продължителни вихрушки, нивото на морето се покачваше към планината, а вятърът нахлуваше непрекъснато в малкия ни каик. Какво можехме да очакваме наистина освен разрушаването му? И без намеренията на милостивия бог щяхме да се разбием. Мисля, че всички на борда очакваха това. Но след като вълните ни блъскаха четири часа и можеха да ни погълнат всеки момент, най-накрая (9,30) влязохме в пристанището на Ватопед. Ако бяхме пристигнали в това място след най-прекрасно пътуване, то би ни поразило с красотата си, но какво бе останало от нея сега? Колко противоречиви чувства събуди то у нас...

ВАТОПЕД

Ватопед е един от най-старите, ако не и най-древният манастир в Гърция. Той е разположен на височина, която непосредствено гледа към морето. Земята отпред и отвън него е трасирана по начин, продиктуван от личния вкус. Склоновете на всяко възвишение са засети с маслинови дръвчета, а върховете им с трева или житни растения. Зад манастира планините се издигат много рязко, но са покрити с гори и се пречупват в редица долини, през които много бистри потоци бързат към морето. Самата сграда е от времето на Теодосий и е издигната от него по случай спасяването на сина му Аркадий под един къпинов храст на брега. Корабът, с който той е пътувал, когато се връщал от Рим, където посетил брат си Хонорий, бил засегнат от страшна буря близо до Атон. Аркадий отправил молба към Богородица да го запази от бурята, но скоро след това изчезнал. Неговите придружители помислили, че е паднал зад борда и го оплакали, но когато спрели на брега на Атонския полуостров, го открили заспал под един къпинов храст. Така манастирът получил името си, съставено от *batos* (къпина) и *paídos* (дете).

Сградата на манастира прилича повече на крепост, отколкото на религиозна постройка. Тя не е много изискана, но притежава цялото величие на древност и сила. Не е чудно, че такава сграда, с такова разположение и след такова пътешествие се появи пред нас като възшебна гледка, издигната от пръчката на магьосник. Не след дълго слязохме на брега и тръгнахме към манастира, където ни приеха и настаниха много любезно. Прекарахме следобед в най-общ оглед на разположението на манастира, а вечерта ни посетиха вторият игумен, секретарят и един младеж, който учеше тук от известно време, и, както разбрахме, беше от Стагира, син на управителя на сребърните мини там. И тримата бяха считани за добре осведомени мъже във всички области и ние им бяхме много задължени за помощта,

която ни оказаха при нашите издирвания по време на целия ни престой във Ватопед.

Април, 2-ри. Тъй като бяхме решили да започнем проучванията си сутринта, нашите приятели — вторият игумен, секретарят и стагиритянина, ни очакваха. Прогнато тръгнахме да разгледаме църквата, иконите и т. н. В църквата срещнахме първия игумен, или абата, който до края на престоя ни винаги бе много любезен към нас. Църквата е подобна на всички други гръцки църкви, в които тази блестяща нация е имала възможност да покаже своя вроден вкус, ярък, колкото цветовете могат да бъдат. В съкровищницата ни показаха много красива чаша от яспис — дар от Михаил Кантакузин. Показаха ни още много скъпи подаръци, дрехи, чаши, кръстове и т. н., дарения от други императори. В главния кораб на църквата имаше тронове на различни благородници, а стените бяха покрити с икони, всяка от които със своята малка чудотворна история: било, че е подарена от някой благочестив принц при плякосването на Константинопол, или е запазена от някоя ревностна принцеса, когато неправовърни са искали нейното унищожаване. Много от тях бяха несъмнено древни и представляваха образец на състоянието на художественото изкуство от времето на упадъка на гръцката империя. Повечето от портретите всъщност са изображения на лицето, а останалата част от фигурата е сребърен или златен релеф и често направени доста изкусно. Толкова близко е била гръцката църква по това време до преклонението пред образа. Имам предвид колко различно е сега изобразяването на формите от длетото или четката. Водачите ни не пожелаха да ни запознаят с реликвите.

След като разгледахме църквата, ние предложихме да ни покажат библиотеката. В началото те се опитаха учтиво да отклонят молбата ни, като игуменът ни уверяваше, че съдържа само църковни автори. Но при неколkokратните ни настоявания най-после бяхме въведени в една ужасно влажна и тъмна стая, където намерихме книгите натрупани една върху друга в пълно безредице, жертва на времето, мръсотията и всякакви вредители. Опитът да разберем какво се съдържа в този безпорядък изглеждаше почти безнадежден, но ние бяхме твърдо решени. Така че започнахме малко по малко да се справяме със задачата си. След няколко часа усилен труд монасите изглеждаха толкова уморени, че трябваше да прекъснем за този ден. Все пак бяхме свършили приблизително една трета от нашата работа и без разочарование се оттеглихме на разходка в лавровите гори, които обкръжаваха манастира.

Вечерта бяхме представени на преподобния патриарх Прокопий³, свален от трона в Константинопол и заточен [тук] повече от 15 години. За своето уединение той избрал Ватопед. Неговото жилище е малко и бедно, но монасите явно се отнасяха към него с голямо почитание, което (тъй като е твърде стар и

немошен, за да се надява на възстановяване на патриаршеското си достойнство) трябва да произтича от истинско уважение. Наистина той изглежда добре осведомен и високообразован мъж, малко по-любопитен за светски новини, отколкото очаквах от един заточен патриарх на повече от 70 години и който трябваше да прекара остатъка от дните си в уединение в Атон.

Април, 3-и. Сутринта посветихме на изследването на библиотеката толкова време, колкото нашите приятели можаха да отделят извън задълженията, които имаха за Страстната седмица. След издирванията отидохме да видим церемониите и в галерията аз бях разпознат от един монах, който си спомни, че ме бил виждал в манастира Св. Сава⁴. Той беше избягал оттам поради постоянните грабителски нападения на арабите, но съжаляваше и желаше да се върне, ако е възможно. Сред 12 или 14 другари бедният монах бе [все пак] някой, но в една общност от 300 той си оставаше само един неизвестен странник.

След като излязохме от църквата, тръгнахме заедно да се разходим сред околните хълмове. Изкачихме се на този, който беше срещу манастира, за да погледнем това, което някога е било академия⁵. Толкова пълна картина на запустеност не бях виждал никога преди. Богословският колеж на св. Андрю дори по време на ваканция е оживено и заето с работа място в сравнение с училището на Ватопед. Единственият му обитател бе един самотен петел, тъй като в пределите на свещената планина женско живо същество не се допускаше. Академията е построена около вътрешен двор по същия начин, както манастирите, и ние преброихме 170 килии на различните етажи. Влязохме в няколко, но те бяха потънали в прах. Всяко от тези жилища се състои само от една малка стая около двадесет квадратни стъпки, с шкаф в ъгъла. Килиите са във вида, в който са ги оставили последните им обитатели, и различни остатъци от граматически таблици и др. могат все още да се видят по стените. На мен винаги ми е било интересно да изучавам такива прояви на мисъл, които най-общо и по-добре показват предметите, занемавали съзнанието на автора им, отколкото думите му или дори погледа [...]

Казаха ни, че повече от 40 години нито един учител не бил ръководил академията. Безспорно доста срамно е за съответните манастири, че не са опитали да възстановят началната слава и значимост на тази семинария. Как е възможно цялата гръцка църква да се отнася с такова безразличие?

На връщане минахме през манастирското гробище, но то в никакъв случай не ме наведе на толкова тъжни мисли, както запустената академия. Костите и черепите наистина извикват представата за смърт, която не може да не внушава страхопочитание. Но това все пак тържествено събитие, което е неизбежно, никога не може да предизвика това чувство на съжаление, кое-

то се надига, когато станем свидетели на нехайство или лошо ръководство.

4-и. Тази сутрин завършихме нашите занимания в библиотеката. Но Страстната седмица предполага значително съкращаване на работните задължения, затова стана ясно, че не можем да си осигурим мулета да ни закарат до Карея^{5 а} по-рано от шести.

5-и. Този ден прекарахме в бродене из лавровата гора, която обкръжаваше манастира. Нищо не е по-романтично от акведуктите, които пренасят вода до обителта. Те се спускат по склоновете на възвишенията и над долината, през горските поляни и под скали с цялата красота на правилна несъразмерност и сякаш съществуват по-скоро за да създават удоволствие на земята, отколкото да снабдяват манастира. Краят на един от тях, който проследихме, бе една съвсем малка каскада и като че ли човешки крак не бе стъпвал там. Вечерта бяхме забавлявани или по-скоро обезпокоени от шумното веселие на група албански поклонници, които дойдоха да прекарат Страстната седмица в планината. Те пееха, танцуваха и пиеха, като от време на време прекъсваха веселбата, за да гърмят с пушките си през прозорците. Каква странна картина представляваха тези хора. Повечето от тях бяха разбойници и песните им изброяваха хайдушките им подвизи⁶. Видът им беше по-свиреп от всичко, което бях виждал преди. Възторгът, който озаряваше лицата им при всеки изстрел на мускатите, ясно показваше колко малко се разкайват за най-страшните си деяния. И все пак тези хора влизаха в църквата с най-смирени и каещи се погледи. Дори мисля, че видях как сълзи се показаха в очите на един от тях пред образа на нашия господ бог. Без съмнение те са много диви, но могат ли да не бъдат такива, щом и малкото им останала цивилизованост извличат от манастирите!

6-и. Сутринта бяхме възнаградени с гледката на около 500 от нашите албански приятели, които се хранеха в трапезарията и двора на манастира. Трапезарията е голяма стая във формата на кръст с 24 мраморни маси, всяка за 7 или 8 души. Храната беше обилна, но не много изискана. Състоеше се от гъста супа с много съставки и друга от солена риба, парче хляб и една кана вино. Манастирът Ватопед е според мен един от най-богатите на полуострова. Тук месят седмично хляб с по 600 оки брашно, а годишната им консумация на вино е над 2000 корабни товара, всеки от които съдържа по 90 оки. Само половината от това те произвеждат сами, останалото трябва да купуват. На Chiliai⁷ имат стада от 5000 кози, 3000 овце, които снабдяват манастира със сирене. Жителите на тази обител са около 250 и горе-долу още толкова манастирът наема за работа.

След като наблюдавахме закуската на поклонниците, се сбогувахме с нашите приятели от Ватопед и се отправихме към Карея. Трябваше да отидем там, за да покажем препоръчителните си писма на агата и четиримата пълномощници, които управля-

ваха полуострова. Тези пълномощници са избрани чрез гласуване от различните манастири. За да могат интересите на всички общности да бъдат по-пълно поддържани, дванадесетте манастира са разделени на групи: по 5 от първа, втора, трета и четвърта величина. Всяка от тези групи манастири последователно изпраща по 1 пълномощник ежегодно, като се редуват вътрешно. Седалището им е Карея и там заедно извършват цялата дейност. Агата е малко повече от нула.

В единадесет часа тръгнахме от Ватопед. Пътят ни вървеше през гора, която покрива ниските части на планината, и отвсякъде пред нас се откриваше прекрасна и разнообразна гледка. Понякога се озовавахме на ръба на огромна пропаст по средата на планината, друг път бивахме затворени в дълбока тясна долина и не виждахме нищо друго освен дърветата и скалите, които непосредствено ни заобикаляха. Ако една долина откриваше изглед към морето, то следващата беше затворена от рязко извиване, което сякаш ни връщаше обратно в планината. В 2,45 [ч.] пристигнахме в Карея и веднага продължихме за манастира Кутлумуш, който е разположен малко по-нататък.

КАРЕЯ

Карея е по-необикновен със своя статут, отколкото с месторазположението си. Никакво женско същество от какъвто и да е вид не може да влезе в пределите му и почти никой не живее тук освен през съботните дни. Работата, която се върши тук, се изпълнява от калугери, които живеят главно в съседните манастири, или от хора, оставили семействата си, за да дойдат за седмичния пазар, и после се връщат. Аз не успях да науча точно защо женският пол е недопустим в Света гора, дали поради някаква изрична заповед или според някакъв стар обичай. Независимо кое от двете е причината за тази забрана тя е много строго спазвана и в момента, искрено вярвайте, не само никаква жена няма на полуострова, но и кобила, крава, овца, кокошка, магарица и дори котка не могат да бъдат открити. Някои от монасите ни обясниха, че ако женско същество стъпи в Света гора, то ще умре за по-малко от три дни. А нашият приятел, секретарят на Ватопед, мъж разумен и добре образован, ни уверяваше, че ако птиците снесели яйцата си по тези места, то никога не можели да ги измътят. Плацидия, дъщерята на Теодосий, който основал Ватопед, имала голямо желание да види манастира, построен от баща ѝ, и действително се опитала да влезе в църквата, но била задържана от божествен глас, който ѝ наредил да спре. Затова за нея била построена галерия, в която да удовлетворява любопитството си оттам нататък.

Разположението на Карея е почти толкова неповторимо, колкото неговото строителство. Той е издигнат около красива кръгла долина и къщите са построени една над друга, почти без ред

и план и доста отдалечени помежду си, така че очевидно първо са строени те, а улиците са прокарани по-късно между тях. Надългото на котловината се намира една от най-прекрасните полянки, които човек може да си представи, а през нея бълбука непресъхващ поток. Отгоре се издигат къщите, всяка заобиколена от своя собствена горичка, а всяка горичка е заселена със славен. От дясната страна на този рай се извисява манастирът Кутлумуш. Краищата на тази дълбока котловина са опасани от отвесни скали, които я затварят в почти пълен кръг.

КУТЛУМУШ

Приеха ни в жилището на един от монасите, много чисто и с възхитително разположение. Не след дълго ни съобщиха, че трябва да почакаме агата и пълномощниците. Така и направихме и скоро бяхме приети от странния съвет, съставен от четирима възрастни гръцки монаси и един млад турски паша, после отново се върнахме в нашия манастир.

7-и. Започнахме издирването си сутринта. След като разгледахме църквата и реликвите (искахме да видим тези образци на древна изработка, всички в златни или сребърни рамки), продължихме към библиотеката. Намерихме я в много по-добър ред от тази във Ватопед и снабдена с нещо като каталог. Това без съмнение бе чудесно, но в резултат по-скоро спъваше, отколкото подпомагаше по-нататъшните издирвания, тъй като местата на книгите бяха отбелязани, а ръкописите и печатните копия бяха размесени без никакво разграничение. Стаята все пак беше суха и книгите задоволително запазени. Един млад мъж от Константинопол, когото намерихме в манастира, говореше италиански и ни беше полезен в известна степен като преводач. Той ни съпровождаше в библиотеката, а по-късно ни посети. Възхити го един пъстър нож, притежание на мистър Хънт, и в момента, в който той се обърна, младежът просто го открадна. Всичко това бе толкова очебийно, че ние го принудихме да върне ножа. И този млад човек се обучаваше за драгоман!

По време на обяда бяхме посетени от един заточен архиепископ от Zea⁸ и игумена. Първият беше любопитен за новини и изглеждаше много невеж. Аз го взех за дюкянджия от Брусa. Вторият според мен беше (в края на краищата) най-изисканият и добре осведомен мъж, когото срещнахме на полуострова. Беше еднакво добре запознат със съвременните нрави и с древната литература. Бе пътувал по много места и се учудихме как такъв човек намира общество сред монасите в Кутлумуш. Манастирът наброяваше около 60 духовници.

След закуската, която не беше много добра; тъй като манастирът можа да ни предложи само солена риба, тръгнахме за Пантократор. Пътят беше див и пуст, но красив и както навсякъде из полуострова по него се редуваха възвишения и долини, всички покрити с гори и необитавани, като изключим, че от време на време срещаш някой калугер или тук-там виждаш някоя колиба, щръкнала сред зеления оазис на градината около нея. Пантократор е разположен над една пропаст, която гледа към морето, и след оживлението (тъй като всяко определение е относително) в Карея представляваше пълно усамотение. Преподобният игумен ни прие с голямо внимание и ако човек може да се довери на външното излъчване (което аз лично правя), без колебание бих казал, че първият мъж на Пантократор бе един от най-приветливите хора, които съществуват — поне що се отнася до нас. Всичко, което пожелахме, беше на наше разположение. Неговото вино имаше собствена марка. Той живееше в манастира почти 60 години. Беше постъпил тук едва 8-годишен. Няколко години бил натоварен да се занимава с външните му дела, но през последните 30 не бе напускал стените му. Жилището, в което щяхме да спим, беше като онези чудесни старинни стаи, облицовани с дъб, които човек от време на време среща в някоя къща на провинциален джентълмен в Англия.

8-и. Сутринта прегледахме библиотеката, която се помещаваше в църквата и бе грижливо поддържана. Книгите не бяха много ценни, затова едва ли можехме да обвиняваме нашия приятел игумена, че не беше ги класифицирал много внимателно. Тъкмо привършихме издирването, когато бяхме стреснати от голяма група поклонници, които идваха от Балкана след 14-дневно пътуване. Те се молеха и слушаха литургията с голямо внимание, а всъщност не разбираха нито дума от езика, на който се проповядваше. Разбрахме, че са дали на манастира средно по 50 пари от човек. В Пантократор сега има около 40 души и изглежда, че това застинало положение ще бъде запазено от този тих, добър човек, който го ръководи. При сегашното състояние на Света гора това е всичко, което може да се желае.

В Пантократор се срещнахме с един калугер, когото бяхме видели на о. Лемнос и който смяташе да пътува за Атон по същото време, но се забавил поради страшната буря, с която ние се борихме. Той ни каза, че всички в Лемнос ни мислели за загинали. Игуменът и монасите бяха видели нашия малък кораб и решили, че е почти невъзможно да издържим такава буря. „И не би могъл, ако не сте били в близост със Света гора, но ви е запазила нейната неприкосновеност“, добави старецът. Това изявление ни показва най-малко, че опасностите, с които се бяхме сблъскали, не са били незначителни.

В 11 часа потеглихме с лодка за Ставроникита. Гребането беше много романтично, през по-голямата част от пътя минавахме покрай стръмни скали, покрити с хрусталаци и увенчани с дървета отдолу. Една от най-високите ни беше посочена като място, където е погребан под железен кръст някакъв светец, и все още, както ни уверяваха нашите водачи, нощем от гроба излизал огън. След половин час пристигнахме в Ставроникита. Нашето приближаване бе много удивително. Морето — гладко като огледало, манастирът — разположен на зелен планински хълм, заобиколен от гора като чело, оброчно с гъста коса, зъберите отдолу съвсем перпендикулярни, а по-нататък Атон с всичките си скали и снегове.

В Ставроникита ни посрещнаха много учтиво и ни настаниха в една приятна килия. Монасите ни заведоха в библиотеката и най-любезно ни показаха всичко, което искахме да видим. Библиотеката не е много богата, но състоянието на манастира е много добро. Показаха ни малък павилион, който някога е бил обитаван от един заточен патриарх. Той нямал право да вземе слуга в своето уединение. Павилионът гледаше към една портокалова и лимонова горичка, която бе заобиколена от едната страна със скали, а от другата граничеше с морето. Тя беше истинско гнездо на славеи. Минахме през портокаловата горичка и излязохме на една тераса над нея, която нататък по скалите водеше до манастира Пантократор. Нищо на земята не може да бъде толкова красиво. Обширният изглед към морето, богатството на малкия кът долу, в който бе градината, са извън всички представи.

Един весел монах, който ни придружаваше, при удивлението от изобилието от дървета и треви, което е наистина необикновено, ни разказа следния анекдот: няколко монаси от различни манастири в Света гора били събрани един ден в двореца на влашки воевода. Всеки се хвалел с различните продукти, с които манастирът, към който принадлежал, бил известен. Един говорел за знания, друг за вино. Случило се да е там и един монах от Ставроникита, който нямал с какво да се похвали освен с празлука на своя манастир, но казал, че всеки стрък тежал по 500 грама. Воеводата се усъмнил. Монахът веднага изпратил куриер до своя манастир да донесе няколко от най-големите в градината. Те били изпратени, показани и приети от воеводата с най-голямо учудване. Монасите казали, че наистина празът бил твърде едър, като се има предвид, че сигурно не бил поливан, и се чудели какъв ли би бил, ако и водата би била в негова услуга. Воеводата заявил, че за това не трябвало да се чака, и веднага дал пари за големия акведукт, който сега снабдява манастира с вода. Това е историята, която чухме, колко е истинска не знам, но акведуктът със сигурност съществува и вярвам, че празът е

толкова голям. Братството на Ставреникита наброява около 40 души.

След като свършихме издирването си тук, тръгнахме за Иберон. Гребането (защото и сега се придвижвахме по вода) много приличаше на това от Пантократор до Ставреникита. Скали — опасани от гора, и Атон, надвиснал отгоре. Греблата, които се използват тук, са единични или по-скоро са разположени единично. Най-малко две от тях имат ос на въртене с различна височина, съставена от коляно, издадено на една стъпка и половина от стената на лодката. Това трябва да придаде сила, но определено е по-нестабилно.

ИБЕРОН

След около час пристигнахме до великолепия манастир Иберон и се изкачихме до обителта. Нейното разположение не е по-различно от това на Пантократор и Ставреникита — на възвишение между двете страни на долина, но тукашната долина е по-широка и равнината ѝ, разбира се, е по-голяма. Бяхме посрещнати много любезно от управата на манастира и ни се предложиха всички удобства, които можехме да пожелаем. Вечерта се разходихме около манастира и поднесохме почитанията си на заточения патриарх Григорий⁹, който след изгнанието си от Константинопол вече повече от две години се бе уединил в Иберон. Той имаше приятни обноски, изглеждаше доста добре информиран и не се боеше да зададе въпрос за нещо, с което не бе запознат, от страх да не покаже невежество. При него заварихме един лекар от Малта, който наскоро бе станал калугер в Иберон. Той ни служеше за преводач, но тъй като учеше гръцки и беше позабравил италианския, имахме малко полза от него. А и с Негово Светейшество самия не можахме добре да се разберем, когато се опита да говори старогръцки. Когато нашият преводач отсъствуваше, струваше ни се, че разговорът върви най-добре — когато ние сричахме техния новогръцки, а те сричаха нашия старогръцки. Патриархът ни покани да обядваме с него следващия ден и ние си тръгнахме. Вечеряхме с няколко монаси.

9-и. Рано сутринта ни въведеха в библиотеката. Стаята, предоставена за нея, е суха, но в никакъв случай достатъчна за броя на книгите. Има три шкафа със стъклени врати за съхранение на печатните книги, които се пазят в добър ред. Но горките ръкописи са натрупани върху пресите и не са защитени от праха и вредителите. По средата на нашата работа ни съобщиха, че патриаршеският обед е готов. Бяхме принудени да кажем довиждане на библиотеката и да се присъединим към Негово Светейшество. Компанията ни се състоеше от двама заточени архиепископи (единия бяхме срещнали вече в Кутлумуш), игумена, нашия преводач от Малта и нашия познат, крадеца от Константинопол. Седнахме на масата малко преди 9 часа. Обядът се

състоеше от около 30 вида ястия от турската кухня и различни вина¹⁰. Най-добрите все пак според мен бяха от гроздето на тази планина. Едно от тях ни хареса особено много. Беше някак тръпчиво, но с приятен вкус и прекрасен розов цвят. Седяхме от двете страни на патриарха, а от другата страна на всеки от нас седеше по един архиепископ. Техни преосвещения бяха, както забелязах, рядко надарени с вкус към всяко от отбраните вина. Наистина един архиепископ не е почитан в еднаква светлина в Атон, както в Bishop Thorp или Lambeth. Когато попитахме някакъв монах кой е единият от тях, той сви рамене полупренебрежително и каза, че той бил просто някакъв архиепископ, който живеел в техния манастир. След такова поглъщане на мазнини и наливане с вино от 9 до 10 и половина часа сутринта ни станахме от масата и скоро си тръгнахме. Разходихме се около час, за да смелим ранния обяд, и се върнахме в библиотеката. Там ни придружаваше малтийският доктор (каквато и да бе неговата история, аз таях известно съмнение), който ни беше доста полезен. Останалите монаси не изглеждаха преизпълнени с желание да ни предложат помощта си. Наистина и видът им не подсказваше да са способни на това. Нямаше нито един, който да може да се сравни по начетеност с нашите приятели от Батопед. Вечеряхме сами, тихо и спокойно, и си легнахме в чудесните пухени легла, в каквото спях за пръв път, откак бях напуснал Англия.

10-и. Когато вече бяхме готови да отидем в библиотеката, докторът ни запозна с един отшелник на име Методий. Той изглеждаше жизнен и весел и ни помогна при нашите търсения сред ръкописите. По средата на работата докторът прошепна, че още не сме видели брадата на отшелника. Тъй като това бе споменато като нещо необикновено, предложихме да ни я покаже. Методий разви от врата си една торба, в която се намираше тази необикновена брада, и я разстла пред нас. Отшелникът е висок най-малко колкото мен, а брадата му със сигурност продължава няколко инча под краката му, когато беше изправен. Той ни разказа и историята на своята брада. По-рано имал много мелодичен глас, но го изгубил преди няколко години, когато бил в Русия, след една силна простуда. Тогава отправил молитви към Богородица да върне гласа му. Тя не задоволила желанието на молителя, но все пак като знак на благоволение благословила брадата му и от този ден тя започнала да расте до сегашната ѝ плътност.

Обядвахме с монасите и тъй като беше празник, те се събраха заедно. През другите дни всеки се храни сам. Сега обядът беше далеч за предпочитане пред този на патриарха, въпреки че на монасите не се разрешава месо на масата. Но рибата беше отлична и не беше развалена с мазнини. Основната тема на разговора беше брадата на Методий, който също присъствуваше. Един от монасите спомена, че имало още един отшелник в пла-

нината, който също имал забележителна брада. В очите на Методий се мярна ревнив поглед и той не можа да се въздържи да не възкликне, че брадата на другия била по-къса от неговата, благодарение на Богородица, с повече от нищо. Такава е бедната човешка душа. Човекът, който се беше отрекъл от света, който доброволно си бе наложил най-сурови въздържания и наказания, който прекарваше времето си в молитви и съзерцание, който без въздишка можеше да се откаже от богатства и почести, удоволствия, семейство и приятели, не можеше да замълчи с примирение, когато се споменаваше за брадата на друг мъж. След обяда завършихме малкото останало за преглеждане в библиотеката и напуснахме Иберон. Този манастир има около 250 монаси и ни казаха, че годишните им разходи възлизали на близо 6000 лири стерлинги.

ФИЛОТЕЯ

Пътят ни до Филотея вървеше през последователни гористи долини със случайни пролуки към морето. След около половин час път преминахме през много дълбока долина, която разделяше собственостите на двата манастира. Склоновете ѝ бяха засадени с лозя на тераси. През нея бучеше стремителен поток, заобиколен от градини. Обвита с бръшлян мелница беше кацнала на една скала. На половината път по-надолу при входа на планината се издигаше старата кула на Милу Потаму (затвор на манастира Лавра), а оттатък всичко това беше морето. След половин час път през подобни гледки достигнахме манастира Филотея. Той е разположен на зелен планински хълм, опасан с гори, на около две мили от морето. Малката равнина, в която е издигнат, е вечнозелена, тъй като различни малки ручеи минават през нея и напояват лозята и градините под тях. Имахме прекрасна килия, от която се откриваше изглед към цялата тази красота и нататък към морето. Затова изядохме лещената чорба, единственото, което манастирът можа да ни предложи, без да мърморим.

11-и. След като разгледахме църквата, продължихме към библиотеката. Намерихме я в окаяно състояние, а монасите, които ни придружиха, бяха очевидно по-невежи от всички, които бяхме срещнали досега. Все пак бяха доброжелателни и учтиви. Броят им е около 55.

КАРАКАЛА

В 11,30 ч. потеглихме за Каракала. Пътят беше може би толкова красив, колкото този, през който минахме вчера. Същите гори, долини и морето зад тях. Но колко кратко е способен човек да се радва! Тези прекрасни картини вече не бяха нови и впечатляващи. След три четвърти час пристигнахме в Каракала.

Той е разположен в ъгъла на малка долина към морето и както всички манастири, които бяхме видели, заобиколен от градини. Приеха ни със същата учтивост, както навсякъде досега. Показаха ни църквата и после ние помолихме да ни заведат в библиотеката. Тя не беше в по-добро състояние от тази във Филотея. Нито нейните собственици бяха по-учени. Казаха ни, че техният манастир е взел името Каракала от римския император, който се наричал така и бил един от благодетелите им. Аз не видях икона на тази важна личност в църквата като светец. Нито счетохме за уместно да ги запознаем с неговия характер или да им обясняваме, че той е живял няколко века преди възникването на християнството. Не можех да не се засмея вътрешно, като си помислих за странната съдба на Васиан, превърнат толкова дълго след смъртта си във враг на Фингал и основател на гръцкия манастир в Атон¹¹.

Нахранихме се със зеленчуково ястие и взехме лодка за Лавра. Пътуването беше чудесно. Брегът по целия път беше заобиколен със скали, чиито стръмни склонове бяха покрити с гори. Възвишенията се издигаха в различни редци, нагънати една над друга. Най-отгоре се извисяваше голият, блестящ от сняг връх на Атон. Тук-там склоновете се отваряха, за да открият някоя долина с славрови дървета, която бързо се загубваше в планините. Понякога склоновете на хълмовете бяха плътно покрити с дървета, а понякога разнообразени с градини, засети с различни култури. По средата на една от тези тесни долини се издига стара живописна кула на Μογιθηου¹². По-рано тя е била манастир или затвор, но сега е напълно запустяла и не може да се използва за нищо, освен да прибави нова шриха към картината, която дори и без нея би била една от най-очарователните. „Скрита в пазвата на цъфнали дървета“¹³, както се казва, и разположена толкова самотно, че прилича на дворец, в който се е оттеглила за своя отдих спящата горска красавица.

СВ. ЛАВРА

След постоянното редуване на тези гледки към залез слънце пристигнахме до складовете и работилниците на манастира Св. Лавра и веднага продължихме към самата обител. Портата не беше затворена, тъй като бяхме дали знак за пристигането си малко преди това с пушечен изстрел. Приеха ни в манастира и след малко ни въведоха в една съвсем вътрешна стая, определено по-лоша от всички, в които ни бяха настанявали досега. Не можахме да се въздържим и изразихме недоволството си. В резултат ни предоставиха една по-добра, където намерихме доста поносима вечеря и удобни легла.

12-и. Рано сутринта ни чакаше игуменът, който се оказа дебел и глупав, но като разбра нашите желания, се показва готов да ни помогне. След закуска се отправихме към църквата и т. н.,

както обикновено, и после влязохме в библиотеката. Тя се състоеше от две стаи, външна и вътрешна, книгите се пазеха в добър ред, но както навсякъде, бе лишена от каталог (с изключение на опита за такъв в Кутлумуш). Във вътрешната стая заварихме един преподобен, който имаше степен дидаскал. Той четеше една много дебела книга, която лежеше пред него. Приближихме се и видяхме, че предмет на неговата усилна умствена дейност бе една история на ранните синоди, а частта, която превеждаше — описание на някои от тях в Сирия, като изложението беше на арабски и латински. Да видиш монах в Атон, който да чете на един от тези езици, бе твърде учудващо, но да намериш такъв, който владее и двата, вече дава надежди, че си открил истинско съкровище на науката. Приближихме се и му зададохме няколко въпроса, но за наш ужас разбрахме, че всичко, което нашият дидаскал знае от тези два езика, е едно твърде оскъдно познаване на латинската азбука и радостта ни веднага се изпари. Защо трябваше суетата му да излага така собствената му слабост? Ръкописите в библиотеката на Лавра в никакъв случай не бяха толкова много или толкова ценни, колкото очаквахме, но монасите ни дадоха да разберем, че някои от най-ценните са били предоставяни в моменти на нужда на венецианците и сега те съставлявали значителна част от библиотеката на Св. Марко.

Пожелаваше, ако това беше практически възможно, да се изкачим на Атон от Св. Лавра, но когато се поинтересувахме, ни казаха, че това било много трудно. Един път годишно целият манастир отслужвал тържествена литургия в един малък параклис на върха на планината, като ни представиха изкачването за много трудно начинание. През по-голямата част от пътя се лезело на ръце и колене. Но това, което изглежда непосилно за един гръцки монах, след като се изпробва, не изглежда нито толкова опасно, нито толкова трудно. И ако обектът на нашите желания беше с по-голяма важност и имавме време, нямаше да се откажем, тъй като неговата красота си заслужаваше. И да си призная, глупостта на монасите ни караше да виждаме всичко наоколо в толкова неприятна светлина, че възвишенията изглеждаха лишени от своята зеленина, а равнините от свежестта си.

След кратък обяд потеглихме за Св. Ана. Пътят ни се връзваше в планината и я обикаляше на различни височини. Понякога се издигавме над средата и сякаш се изкачвахме към върха, после изведнъж се спускахме надолу и се приближавахме до морето. Целият път бе извънредно стръмен. След около час пътят се раздвои. Единият водеше към Капсо Каливи, а другият към Св. Ана. Тези две места са по-скоро центрове на отшелничеството, отколкото манастири. Всъщност те са църкви, около които в неделя се събират отшелниците, за да се молят и да се видят заедно. Бяхме чули за много от тях, чийто живот се да-

ваше за пример във висша степен, и при това били много начетени. Трябва да призная, че онези, които срещнахме, не заслужаваха тези възхвали, тъй като повечето изглеждаха само по-груби и невежи от останалите. Аз дори подозирам, че някои от тях бяха прегърнали аскетичния живот, за да избягнат контролиращите погледи на висшестоящите и да са свободни да бродят, където им подсказват собствените желания. Както и да е, нямахме удоволствието да срещнем нито един от тези, за които слушахме толкова много.

СВ. АНА

Около два часа след като напуснахме Лавра, пристигнахме на другия край на полуострова и се насочихме на северозапад. Скоро пред нас се показа църквата „Св. Ана“, разположена в една вдлъбнатина между скалите и заобиколена отвсякъде с огромни пропасти. След още един час бяхме на ръба на склон, който водеше към манастира. Тук трябваше да слезем и да продължим надолу по много стръмен, но живописен път, който водеше до мястото, където щяхме да отдъхнем. Построяването на манастира сигурно е било много трудно и работата се е заплащала скъпо. Пътят бе по-скоро стълба, отколкото пътека. Гледката наоколо е величествена: скали, които се издигат пирамидално и не са свързани една с друга, по същия начин както в някои части на Доувдейл и около Матлок¹⁴. Но Доувдейл и Матлок са детски играчки в сравнение с бездните, които опасват „Св. Ана“. След споловинчасово почти отвесно слизане стигнахме до манастира. Докато идвахме към него, минахме покрай някои отшелнически хижи, за които „Св. Ана“ беше център. Нищо не може да бъде по-приятно от разположението на повечето от тях. Малка поляна или градина отпред, огромни зъбери зад тях, по-нататък пищна долина, която докосва брега (а някъде и морето), пламтяща в червеното на залеза, когато я видяхме.

„Св. Ана“ е малък манастир под Св. Лавра, в който живееха няколко калугери, които се грижеха за манастирските лозя и градини. Изглеждаше като люлка на тишината. Всичко беше спокойно и тихо и може би единственото място, където не ни дотягаха с въпроси за новини, беше в килиите на „Св. Ана“. Додоха ни скромна малка спалня, снабдена с всички удобства, които манастирът можеше да предложи, обзаведена с желание да задоволи госта. Можехме ли да искаме повече?

Краткото време между залеза и нощта прекарахме в разходка из градините наоколо и посетихме една-две отшелнически хижи в близост до църквата. Едва ли е възможно градинарството да направи повече от това, което са постигнали калугерите тук. Наистина те имат всички стимули за своята работа и всички условия за успех. Градините са разположени в полукръгла долина, която лови и запазва всеки слънчев лъч, мястото е защитено от

силните ветрове, които слизат от Атон, а каскадата, която блика от една скала в околностите на манастира и след напояването на градината се свързва чрез дървени улеи с всяко парче земя в долината, е постоянен източник на плодородие и зеленина.

13-и. След като прегледахме малкото книги, които имаха калугерите от Св. Ана, се отправихме към Св. Павел по един път, врязан в планинския склон. Три четвърти час ни заведоха до тясна долина, която сякаш бе издълбана в самото сърце на Атон. На дъното ѝ се пенеше стремителен поток, сега немного пълноводен, но на времена без съмнение се превръща в буйна река, както личеше от огромните скални блокове, отнесени надолу по течението и почти задръстили коритото ѝ. Никога не съм виждал такава илюстрация за силата на водата. Тази река е наистина донякъде свръхестествена. Тя била показана на св. Анастасий от Богородица, когато решил да напусне свещената планина заради сухия ѝ и неплоден вид. Богородица го срещнала, когато излизал от параклиса си. Махнала му да се върне и му обещала достатъчно вода, която ще осигури плодородието на земята. Светецът отначало бил глух за нейните заповеди, защото я помислил за зъл дух, който иска да го отклони от правия път и да го изкуши. Но когато вдигнал очи нагоре, видял река да излиза от една цепнатина близо до върха на Атон. Оттогава получила и името си и продължава да разпръсква изобилието, обещано на светеца. Особено забележителна е отблизо. Спуска се толкова стремително перпендикулярно, че на човек му се струва, че ще падне от коритото си и ще изчезне.

СВ. ПАВЕЛ

След още четвърт час пристигнахме в манастира Св. Павел. Той е разположен на стръмна скала и сега се разраства с помощта на руския император, който го е взел под свое покровителство и обещал да даде средства да се построи отново, защото бил посветен на неговия светец. По силата на това обещание монасите са положили основите на нова сграда, която, ако бъде довършена, ще превърне манастира в един от най-големите на Атонската планина. Но аз се страхувам, че те вече започват да разбират, че да се обещае е по-лесно, отколкото да се изпълни. Не мога да ги съжалявам. Ако бяха използвали дадената вече сума, за да подобрят старата сграда, щяха да постъпят по-разумно, но не са устояли на суетното желание да издигнат манастира си. Библиотеката им се състоеше, с изключение на един самотен псалтир, от български ръкописи, тъй като по-рано този манастир, както и още седем други, бил предназначен за религиозните нужди на този народ и службите в църквите били изпълнявани на техния език. Но от няколко столетия те възприели гръцката литургия и вече не се считат българска религиозна общност. Монасите са 35.

Пътят между Св. Павел и Дионисий ни се стори прекалено стръмен, за да вървим с мулета, въпреки че по него се изкачват именно с тези животни. Така че решихме да продължим нататък пеша. Вървенето беше малко изтощително, но не продължи повече от половин час. Целият път беше издълбан в скалите, с надвиснали дървета, но ние вече съвсем привикнахме към романтичните гледки, за да отбелязваме нещо, освен ако не е наистина изключително. Дионисий е издигнат над огромна пропаст, там, където започва една долина. Разположението му е важно, но нито толкова удобно, нито толкова красиво като на другите. Сега той е най-забележителен с това, че е мястото на уединение на мистър Франкополи¹⁵, до когото носехме писма. Този благородник е от Епир. Още в ранна младост отишъл в Константинопол и станал „драгоман“ на Русия. На тази служба останал до миналата година, когато решил да се оттегли и да се откаже от светския живот. И така той изпълнил решението си и сега наистина е започнал като калугер. Надявах се той да не се разкайва за това, но не можех да не забележа, че все още мисли твърде много за външния свят, за скандала в Пера например и бе щастлив да срещне хора, които да занесат в своя свят вестта, че Дионисий не е толкова глухо място, колкото са предполагали. Брат Янаки (това е сегашното му име) изглеждаше много разумен мъж. Дадде ни по-пълна информация за истинското състояние на Света гора. Влиянието му в манастира е голямо. Той поиска да заколят за нас един петел, който ни се стори най-изискана храна, тъй като не бяхме хапвали месо от няколко дни.

14-и. Сутринта погледнахме църквата и отидохме след това в библиотеката, която беше над нея. Книгите се пазеха в два сандъка и така са защитени от молци и други насекоми. Когато свършихме издирването си, посетихме мистър Франкополи в неговото жилище. След малко съобщиха, че е време за обяд. И към нашата група се присъедини епископът на Белград¹⁶ — благороден и много уважаван мъж според възрастта му. Той живееше в манастира повече от 15 години. Старият човек ядеше и пиеше от сърце и бе жизнен и весел. След обяда отидохме в неговата малка килия, за да си изпием кафето. По стените имаше различни картини, които представяха мъките на нашия спасител. Някои от тях (тъй като изпълнението не бе възможно най-доброто) не можахме да разберем напълно. Докато говорехме за тях, преподобният архиепископ каза с глас и по начин, който никога няма да забравя, вдигайки насълзените си очи към небето: „Сега може да не разбираме тези неща съвсем, но в другия свят ще знаем всичко за тях.“ Останахме в това приятно общество почти един час, но след това трябваше да помислим за по-нататъшното ни пътуване.

Франкополи ни придружи до лодката и архиепископът с ра-

дост би сторил същото, ако почти насила не бяхме го върнали в манастира. Дионисий е един от петте най-представителни манастира, но аз смятам, че той е по-долу от останалите четири по богатство и хора. Сега наброява около 200 души.

ГРИГОРИЙ

След половин час пристигнахме в Григорий и ни посрещнаха по начин, по който не ни бяха посрещали досега, а именно с тържествена служба, каквато обикновено се прави за поклонници. Ние се присъединихме към церемонията, без да възразяваме, и след като свърши, помолихме да ни покажат библиотеката си и т. н. Прегледахме я бързо, а след това се оттеглихме в една стая, приготвена за нас, за да си починем. Компанията ни се състоеше от игумена, няколко други монаси и отец Йоаким, калугера с дългата брада, чието споменаване беше събудило такива чувства на ревност в душата на нашия приятел, отшелника от Ватопед — Иберон. Йоаким е на 84 години, но с напълно свеж и запазен разум. Каза ни, че е роден в Акарнания (град Катохи), че е калугер вече над 50 години, но преди това е пътувал много и е посетил по-голямата част от бреговете на Средиземноморието и Черно море. През последните 44 години не е опитвал никакво месо, нито мляко и яйца. Храни се само с треви и риба, а когато се поразболявал (което му се случило само два-три пъти съвсем леко), се отказал и от рибата. Три дни в седмицата пие по малко вино. Каза ни, че помни 24 патриарха на три различни трона — в Константинопол, Александрия и Йерусалим, и като го запитахме за имената им, веднага ги изброи без ни най-малко колебание. Тези в Константинопол бяха 14, в Александрия 4, а в Йерусалим 6, включително нашия многоуважаван приятел Антим¹⁷, който, както и заслужава, е добре известен в цялата империя. Лично аз се възхищавах от благородния Йоаким петдесет пъти повече от отшелника Методий. Трябва да призная все пак, че неговата брада е шест-седем инча по-къса, но (както всички монаси в манастира държаха да отбележат) беше много по-гъста. Той не разказа никакви чудеса за нейния растеж, което ни най-малко не намали симпатиите ми, а просто каза, че (както би отговорил всеки философ, ако казва истината за своята брада) не знае как е пораснала толкова.

В Григорий има около 50 духовници, във и извън манастира. Той е разположен в тих залив — нещо подобно на Дионисий, но всяка негова черта е по-смекчена, а като цяло по-приятен.

СИМОПЕТРА

Тръгнахме за Симопетра по море и след половин час бяхме пред складовете и работилниците му. От брега манастирът изглеждаше безкрайно по-романтичен от всичко, което бяхме видели досега

на полуострова. Той е качнал на една изолирана скала и изглежда по-скоро като нейно продължение, отколкото като сграда, издигната на повърхността. Пътят към манастира се изкачва почти перпендикулярно и това ни костваше един час усилено вървене. Хоризонталното му разстояние от морето изглежда много малко, въпреки че истинската му височина е значителна. Като пристигнахме в манастира, разбрахме, че игуменът бил в Карей във връзка с някакъв нов данък, наложен на планината. Трябвало да доставят дървен материал за строителство на кораби — искане, за което Портата знаела, че не може да бъде изпълнено по друг начин освен чрез плащане на определена сума, с която да се купят дървета от друго място. Така че бяхме приети от останалите монаси с всички почести. Разбрахме, че игуменът е взел със себе си ключа от библиотеката, и изпратихме човек до Карей с молба да ни го предостави.

Слънцето залезе малко след като пристигнахме в Симопетра и вечерта настъпваше, но аз никога няма да забравя величествената гледка, която изплува от галерията, обграждаща манастира. Намирате се на огромна скална колона, отвсякъде е дълбока гориста клисура, в която гърмят бързи потоци. Отпред с морето, в което ти се струва, че можеш да пуснеш камъче, отзад се издига широка планинска верига, скалиста и варовикова, а над всичко това наднича Атон. Когато тази картина бе смекчена от мрака на вечерта и позлатена от лунната светлина, когато някакъв шум не достига до ухото освен песните на славеите, ромоленето на потоците и слабия тътен на далечните вълни, наистина не е възможно да си представите нещо по-величествено. Когато се оттегля от света, това ще бъде в Симопетра. Стаята ни беше удобна и прекарахме една нощ сякаш не в убежище на хора и, струва ми се, това няма да ми се случи друг път.

15-и. Сутринта разбрахме, че игуменът е изпратил ключа на библиотеката заедно с много любезно писмо, в което обясняваше колко съжалава, че не е могъл да ни изчака и т. н. Той беше на тази длъжност отскоро. Назначен е от сегашния патриарх, за да подобри положението на манастира, което при предишните двама игумени много се било влошило. Броят на монасите бил намален до 4 или 5. Заемът на манастира нараснал почти на 6000 пиастри, по-голямата част от които, както ни уведомиха монасите, последният игумен използвал за свои нужди. Изпратено било писмо до патриарха. Били прегледани сметките на игумена и се открил дефицит. Той бил свален, а сегашният, известен като способен и образован мъж, бил изпратен от Трансилвания, за да оправи нещата. Той приел длъжността на игумен с голямо недоволствие, но ни казаха, че неговите усилия вече давали резултати, и то много добри. Преглеждането на библиотеката не ни отне много време. Веднага щом свършихме, потеглихме за Ксеропотаму.

След час и половина пристигнахме до работилниците му и докато чакахме да изпратят, за да ни закарат до манастира, открихме съвсем наблизко останките на един гръцки надпис. Не можахме да научим нито тук, нито в манастира как е попаднал на това място, но от лошото му състояние можахме да се досетим, че някой си е направил труда да го докара тук отдалече. Мулетата ни закараха в манастира, където срещнахме приятелски прием, както и очаквахме. Ксеропотаму е сред най-големите манастири от втората група и има сега около 70 монаси. Градината, дворът, църквата и всички сгради са поддържани в по-чисто и изправно състояние, отколкото във всички останали манастири, които бяхме видели. В стените бяха вградени мраморни парчета, скулптури на глави и фигури, които изглеждаха древни и с добра изработка. Монасите ни казаха, че те били донесени от Константинопол преди около 50 години от тогавашния игумен. Може би той е докарал и надписа, който видяхме при работилниците, и някои от неговите по-невежи наследници го е довел до сегашното му състояние.

Останалата част от деня използвахме, за да прегледаме библиотеката, която също беше в по-добро положение, отколкото тези в другите манастири. Книгите се съхраняваха в суха и хубава стая и напълно запазени от прах и вредители. Сред ръкописите открихме няколко класически автори, гръцки и латински, и много от църковните отци и теологически писатели в най-добри издания. Като се върнахме в стаята си, там ни чакаше игуменът, очевидно чудесен старец, който много приличаше на нашия приятел от Пантократор. Беше любезен, без да е досаден. Не бе много образован, но естественият му здрав разум му подсказваше как да улучи най-вярното държание. Това, което казваше и правеше, не беше нито прекалено много, нито прекалено малко. А в това се състои и истинската учтивост. В Ксеропотаму видяхме първите рози за тази година.

16-и. Като свършихме малкото работа, която ни беше останала в библиотеката, започнахме да се приготвяме да слезем до складовете да вземем лодка до следващия манастир Русикон, когато ни стреснаха със съобщението, че 4 кайка с пирати са спрели тази сутрин при Григорий и заплашват да атакуват манастира. Нашите осведомители бяха поклонници (или както се наричат тук *προσκυνηταί*), които смятаха да отидат в Григорий, но имали късмет да научат за положението там и веднага се върнали. Тази новина бе твърде неприятна и поклонниците явно много се бяха уплашили. Пиратите били само на 7 или 8 мили разстояние и ние помислихме, че не е възможно те да са разбрали (понеже имам съмнение, че някои от калугерите се познават твърде добре с тези бандити) за нашето пребиваване в околността. Такава плячка би била голяма печалба за тях и въпреки

ки че нашите приятели в манастира се опитваха да разсеят уплахата ни, като ни убеждаваха, че тези пирати рядко извършвали убийства, че най-общо се задоволявали да ограбят и оберат до голо хората, които попадали в тяхна власт, и едва ли някога им причинявали нещо по-лошо от това да им отрежат крак или ръка, не мога да кажа, че се почувствувахме по-спокойни. Бяхме искрено благодарни, че се намираме далеч от лапите на тези варвари. Ако бяхме закъснели с един ден, по всяка вероятност щяхме да попаднем в ръцете им.

РУСИКОН

И тъй като все пак бяха толкова близо до нас, решихме да ускорим заминаването си и, разбира се, съвсем се отказахме да продължим до Русикон по вода. Не можаха обаче веднага да ни осигурят мулета. Така че тръгнахме пеша и след половин час стигнахме до манастира, който представляваше жалка картина на бедност и запуснатост. По-рано той е бил разположен по-високо в планината, но след като сключил заем от 50 000 лири и не могъл да изплати и петак от него, монасите събрали реликвите и го напуснали. Сегашната сграда не е нищо повече от една килия към предишния манастир. Не можехме да очакваме да намерим библиотека в такова място. Няколкото книги, които имаха, бяха хвърлени накуп в един ъгъл на църквата. Общият брой на монасите сега не надхвърля 15 и всички са ужасно бедни и невежи.

КСЕНОФОН

От Русикон продължихме пак пеша до Ксенофон през тесни долини и гори, но в никакъв случай толкова романтични като тези, през които бяхме минали към дъното на полуострова. Заварихме манастира в реконструкция или по-скоро строяха нова сграда на един скат малко по-отдалечено от морето. Както те казаха, сегашното разположение било нездравословно. Но аз си мисля, че на няколко ярда въздухът едва ли е по-различен, и подозирам, че истинската причина за новия строеж е желанието им да имат по-голям манастир. След като прегледахме малката им библиотека (която се състоеше от две стаи — библиотеката и килията на един починал монах, лекар, чиято основна медицинска литература се състоеше от три тома на нашия Vuchan¹⁸ в превод от френски на италиански), се отправихме да изядем нашето сирене с лук заедно с монасите. Игуменът ни каза, че те наброявали около 50 души. За разлика от всички други манастири в планината те имали обща трапеза и обща каса. Той добави, че имали същите правила като монасите от Св. Сава близо до Йерусалим.

ДОХИАРИУ

В 2 часа тръгнахме за Дохиариу. През целия ден вървахме по протежение на страничния склон на планината и гледките се различаваха малко една от друга, открити за погледа, но трудно се запомняха и не си заслужава да бъдат описвани. Пристигнахме след около половин час и открихме, че този манастир е доста по-значителен от онези, които бяхме посетили напоследък. Имаше около 70 монаси и сградите се поддържаха много добре. Но библиотеката беше в същото състояние, както навсякъде. Игуменът настояваше да останем при тях и вечерта, но тъй като искахме да ускорим пътуването си колкото може — наистина това ни желание се подхранваше в определена степен и от мисълта за пиратите, — отклонихме предложението и го помолихме да ни даде мулета, с които да идем до Касатмониту. Този малък манастир е разположен във вътрешността, така че посоката, в която бяхме вървели през деня, се промени веднага. Пътят ни се простираше през едни от най-прелестните долини и гори, през които бяхме минавали. Наистина и топлите дни напоследък бяха увеличили красотата им. Всички дървета се разлистваха и младите пъпки разкриваха такива нюанси, каквито никоя есен не е показвала. Забелязал съм подобно нещо донякъде и в Англия, но бързият цъфтеж тук даваше много повече предимства. Нямаше храст, който да не е изпъстрен с хиляди различни отсенки, а общото впечатление от гората бе пленително... Дърветата бяха не само разлистени, но и обсипани с цвят. Сред тях очарователната сопсорея издава гордостта на всяка горичка. Изглежда, тази гледка и на славенте се харесваше колкото на нас, защото през цялото време се надпяваха от всеки храст.

КАСАТМОНИТУ

След около час пристигнахме в манастира, разположен в най-пълната изолираност, която бяхме виждали досега. Той беше построен на малък зелен хълм, заобиколен отвсякъде с гора освен отпред, където хълмът слизаше до планински поток, наполовина скрит от надвисналите храсти. Докато приближавахме манастира, чухме, че монасите изпълняват вечерната служба. За познавача гласовете им може би нямаше да звучат напълно хармонично, но тъй като ние ги слушахме в тишината на нощта, съпроводени само от песента на славей и шумоленето на потока, те ни се сториха съвършено мелодични и събудиха у нас всички чувства, които желяеха да предизвикат. Видът на самия манастир съвпадна с нашите представи. Беше покрит с мъх и обрасъл с бръшлян, а портнерът, който ни отвори вратата, сякаш не беше от този свят. Никога самотата не е изглеждала толкова очарователна, както гледката около нас. Започнах да харесвам тихото уединение пред мен дори повече от романтичната скала на Си-

мопетра и не знам как щях да се откъсна от този покой. Но целият ми ентузиазъм се разпръсна за миг от начина, по който ни посрещнаха сърдитият стар игумен и неговите глупави монаси. Казаха ни, че нямат какво да ни дадат, нито какво да ни покажат. А стаята, която ни дадоха, не опроверга тези изявления. Беше тъмна и мизерна, а леглата представляваха просто две стари черги.

Игуменът ни каза да не се надяваме на нищо по-добро, тъй като допреди две години манастирът бил пуст, когато го назначили тук за негов глава, а и сега нямало повече от 5—6 души. Църквата била в окаяно състояние, а малкото книги в нея не били ценни. С единствения ръкопис, съдържащ две пиеси на Есхил, старият игумен (заради лошия подход на Матю, който предложил парите пред всички) не искаше да се раздели. При това положение нищо не можеше да ни накара да прекараме нощта дори на поляната пред Касатмониту и решихме, ако е възможно, колкото и късно да беше, да тръгнем за Зограф. Накрая убедихме човека, който водеше мулетата и ни беше довел до Дохиариу, да продължи с нас за там. Пътят ни минаваше през същите прекрасни долини, покрити със същите красиви листа и цветове, каквито видяхме по пътя насам. Точно като залезе слънцето, ни стресна изстрел. Водачът ни каза, че той идвал само от някоя пиратска лодка и е даден за сигнал на техни другари от съседните брегове. Съобщението не беше много приятно, още повече, че бродехме без охрана през непознати долини във вечерния мрак, но Зограф не беше далече и около половин час след залез слънце за голямо наше успокоение стигнахме до манастира. Почукахме няколко пъти на портата, показахме едно писмо и ни пуснаха вътре, като ни дадоха много удобна стая.

ЗОГРАФ

Зограф е български манастир, основан, както Св. Павел и някои други, за монаси от този народ. Литургията и сега се отслужва на български и този език все още преобладава в този манастир. Всички монаси обаче разбират гръцки, въпреки че повечето калугери явно са много слабо запознати с него. Разположението на Зограф прилича най-много на това на Касатмониту. Морето не се вижда и манастирът е заобиколен с гора, но не притежава нито усамотения вид, нито истинския покой на онова прекрасно място. Наистина този е много по-голям манастир, има почти 100 духовници, а сега е пълен с още толкова работници, които строят нова църква.

17-и. Библиотеката на Зограф не ни отне много време, тъй като нямаше други ръкописи освен тези на български език. От тях разгледахме най-малко 300, много от които прекрасно изписани. Казаха ни, че повечето от тях съдържаха литургии и служебни книги. Литургиите, писани на ръка, вече не се използу-

ват. Те са заменени за по-удобно с печатни копия; издадени в Русия. Напечатаните литургии обаче в никакъв случай не са толкова разбираеми, тъй като са примесени с много славянски термини, напълно чужди на българския говор, който и до днес в своя простонароден диалект е същият, както преди 700 години, когато са писани тези служебни книги. Ако това е истина, в което неколkokратно ме убеждаваха различни хора от манастира, то е много интересно и според мен почти единствен случай във филологията, когато един варварски народ през всички превратности на своята история, като независима държава и под властта на различни сили, е могъл да запази и досега езика си чист и непроменен през столетията.

Новата църква, която се строи в Зограф и с която те явно много се гордеят, представлява печален пример за сегашното състояние на изкуствата в Гърция. С възторг ни съобщиха, че тяхната църква струвала над 40 000 пиастри и щяла да бъде с няколко стъпки по-широка от ватопедската, и аз не се съмнявам, че ще бъде колкото може по-ярко изрисувана. Това явно напълно ги удовлетворява, а що се отнася до простотата на изграждането и изисканото обзавеждане, те са толкова невежи, колкото жителите на Огнена земя. Сегашната църква на Зограф има нещо като галерия срещуположно на вратата по дължина, която се състои от 5 арки, всяка с различна височина и ширина. Основите на колоните, които я поддържат, и самите колони са съвсем като свещи, забучени в глинени буци пръст за нощен празник в Англия, и ако подобна буца се сложи и на горния край на свещта, вие ще имате пълна представа за архитектурния вид на зографските колони — що се отнася до тяхната основа, стълб и капител, само че размерите на свещите тук са различни, тъй като някои са отлети за по 16 пенита, а други за по четвърт пени. Зограф би трябвало да е последното място, където се пренебрегва изкуството, понеже той дължи името и славата си на известна икона на св. Георги, нарисувана от самия него, и която сама се пренесла тук от един манастир в Светите места и се поставила в църквата. Лично аз обаче съм виждал и по-хубави икони.

В Зограф чухме няколко анекдота за игумена на Касатмониту, единствения човек в пределите на Света гора, който ни беше посрещнал нелюбезно. Разбрахме, че такова държание било напълно присъщо за него. Той бил донякъде познат на сегашния патриарх в Константинопол преди издигането на Негово Светейшество. Патриархът искал да направи нещо за своя стар приятел и го назначил за глава на Касатмониту. Манастирът бил почти опустял от известно време, но новият игумен и протестите на патриарха принудили 15 монаси да дойдат в неговия манастир. Той бил тук от около една година и половина. Десет от петнадесетте напуснали с възмущение, а останалите се чудели дали да последват примера им, или да се оплачат на патриарха.

Основното недоволство срещу игумена бил неговият груб характер. Лично аз не можех да не почувствувам известно задоволство, като разбрах, че единственият човек, който ни беше неприятен в Света гора, не се ползуваше с добра слава сред останалите си братя.

ХИЛЕНДАР

Малко преди обяд напуснахме Зограф, за да продължим към Хилендар. Сега трябваше да пресечем полуострова и пътят беше почти като този, през който вървахме от Дохиарну, но немного романтичен. След час и половина пристигнахме в Хилендар. Бяхме чули от мистър Франкополи, че разположението му е много красиво, и не останахме разочаровани. Земите около него са по-равнинни и очевидно по-богати от тези в околностите на останалите манастири, като по-голямата част от тях са засадени със зърно. Възвишенията над тях са чудно обвити с гори, а плодородието и изобилието на градините е извън всяка представа. Сградите се поддържат чудесно и общото впечатление е, че тук има по-добър ред и грижливост от всички други братства, които бяхме посетили.

След като ни показаха една много приятна и удобна килия, ни заведоха при игумена — старец с непредразполагаща външност, увит със синя кърпа под брадичката. Отначало изглеждаше по-студен от всички игумени, с които се бяхме срещнали в планината, но след кратък разговор той се отпусна и открихме, че без да претендира за големи литературни познания, е най-умният мъж, който бяхме видели досега. Въпросите му бяха точни, ясни и свързани с темата, а отговорите кратки, но ясни и изчерпателни. Скоро ни донесоха обяда, който се състоеше от яйца и риба, задушени с лук и малко олио, като по този начин се запазват вкусни и свежи за няколко дни. Ядат се студени и са основното ястие за цялата планина. След обяд решихме да посетим манастира Есфигмену и разрушения параклис на св. Василий¹⁹, за да не остане нещо, което да не сме видели в обсега на Света гора, освен това, което се съдържаше между стените на самия Хилендар.

ЕСФИГМЕНУ

Разстоянието между Хилендар и Есфигмену е малко повече от половин час. Целият път върви през дъбови и яворови горички, гъсто осеяни с виещи се храсти, с буйни потоци, които ги пресичат, поляни и ниви, обградени с надвиснали дървета и засенчени от планините. Не е необходимо да казвам, че беше живописно, но има едно място, което никога няма да забравя, където всички пасища се свързваха с една стара кула и надничаха към морето отзад. Есфигмену е разположен близо до брега, но околностите

му не са много впечатляващи. Скалите са ниски, а гората рядка. Самият манастир изглежда съвсем беден. Има около 30 души.

Библиотеката е в унисон с останалата обстановка, мизерно обзаведена и лошо съхранявана в една стая към двора. Листовете на някои книги бяха слепени от гнезда на стършели. Все пак монасите бяха любезни и услужливи, показаха ни църквата си и ни предложиха виното и портокалите си с хубаво чувство. От Хилендар ни придружаваше един монах от Корфу, който говореше малко италиански. Той беше страстен враг на папската власт, разчепка всички стари скандали, запазени от гръцката църква, за да хули католическата, описваше светотатствата на католическата меса и представяше папата в такава страшна светлина, както би го направил най-лудият презвитериански проповедник преди половин век. Нашият Матю не беше много добър в богословската полемика, но изповядваше католичеството и проявяваше явни признаци на раздразнение. Той не можа да издържи дълго да слуша как черният неговия духовен глава и накрая започна да отвърща, като порицаваше симоническите сделки на константинополския патриарх. Монахът се разгневи още повече и според мен преводачът и духовникът щяха да се сбият заради достойнствата на папата и патриарха, но все пак успокоихме противниците, като изпратихме Матю да нагледа приготвянето на вечерята, а ние продължихме нататък с монаха, за да разгледаме манастира Св. Василий.

Ако Есфигмену западеше, то Св. Василий беше вече западнал. Той е построен на една скала, съвсем надвиснала над морето. Преди няколко години е горял и сега е възстановен само частично. Всъщност той представляваше само една килия над Хилендар. Тук живеят двама или трима калугери от този манастир, които се грижат за близките лозя. Богослужението се извършва от хилендарски свещеници, които се качват дотук с тази цел. Намерихме няколко книги, всички на български. Службите в Св. Василий се четат също на този език. Вечерта вече приближаваше и ние побързахме да се върнем в Хилендар през същите прекрасни места. Пристигнахме в нашия манастир след около половин час.

¹ Д-р Хътън. Става дума за геолога Джеймс Хътън (1726—1797), автор на „Теория за земята“ през 1797 г. и основател на съвременната теория за земната кора и униформната теория в геологията.

² Преводачът на двамата пътешественици.

³ Патриарх Прокопий — бивш архиепископ на Смирна, оглавявал Константинополската патриаршия от 1785 до 1789 г., когато е изпратен в Света гора. М. Геден (Патриаршески списъци, Константинопол, с. 669) посочва като място на заточението манастира Св. Лавра.

⁴ Карлайл описва посещението си в манастира Св. Сава на епископ Дърам, изпратено от Цариград на 23 юли 1800 (Уолпоул, Мемоари, с. 183).

⁵ Хътън (Уолпоул, Мемоари, с. 209) дава информация за Евгениус Вулгарис

като основател на школата, както и за дейността му след Атон. За училището посочва, че учениците нараснали от 70 на 200.

⁵ Карей — седалище на светогорската управа.

⁶ Хънт (*Уолпоул*, Мемоари, с. 201) отбелязва следното: „Моят спътник мистър Карлайл, който много искаше да разбере съдържанието на песните им, откри, че те много приличат на старите английски песни от граничните области и че разказва или за вътрешните войни между съседни аги, или за успешната съпротива на част от албанците срещу пашите, изпратени от Портата.“

⁷ Това е Алонисос в Северните Споради, наречен също Хилидромия или Лиадромия.

⁸ Този архиепископ на Джиа и Термия е Софроний, свален от длъжност през 1796 г. и наследен от Никодорос Русос от Андрос.

⁹ Патриарх Григорий V оглавява Константинополската патриаршия от 1 май 1797 до 19 декември 1798 г., когато е заточен в Атон.

¹⁰ Хънт (*Уолпоул*, Мемоари, с. 208) описва обяда така: „Трапезата му беше съвсем не манастирска, с агнешки наденици, филета и френски вина. Явно, въпреки че беше свален от патриаршеския престол, бе запазил влиянието си.“

¹¹ Римският император Марк Аврелий Антоний (211—217), по-често наричан Каракала, е с рождено име Септимий Васиан. *Фингал* е ирландски легендарен герой, живял в III в. от н.е., и баща на Оснан. Карлайл свързва имената на Васиан и Фингал по повод похода на бащата на Васиан Септимий Север в Британия, където той взема и двамата си сина.

¹² *Моритнос* — стар и изоставен манастир, основан през X в. от православни италиански монаси от Амалфи, слял се през XII в. с Великата лавра. Нарича се Морфону от името Амалфини.

¹³ От поемата на Джон Милтън „L'Allegro“, 78 ред.

¹⁴ Доувдейл е район в Дърбишър, известен със своите гористи варовикови дефилета с пещери и празни дупки. Матлок е промишлен район в Западен Дърбишър, разположен в дълбока тясна долина, врязана във варовикови планини.

¹⁵ Франкополи е служил като велик драгоман на пруската легация в Цариград. Йоан Франкополи е известен и като учен; преводач е на „Метаморфозите“ на Овидий, но неговият превод не е публикуван.

¹⁶ Архиепископ на Белград по това време е Йоасаф I, за втори мандат (1765—1801), като първият му е от 1752 до 1760 г.

¹⁷ *Антим Ерусалимски* (1758—1808) — автор на „Бащинско поучение“ (1798), опровергано от *Корей* в неговото „Братско поучение“ (1798).

¹⁸ *Уилям Бъкан* (1729—1805), автор на популярната „Домашна медицина“ (1769).

¹⁹ Манастирът „Св. Василий“ някога в миналото се бил слял с Хилендарския.

Превод и бележки: Паулина Йосифова